

Міністерство освіти України
Юридичний інститут Одеського державного
університету ім.І.І.Мечнікова

На правах рукопису

ХАРИТОНОВ Євген Олегович

РЕЦЕПЦІЯ РИМСЬКОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА
(теоретичні та історико-правові аспекти)

Спеціальність: 12.00.01 — теорія та історія держави
і права; історія політичних
та правових вчень; філософія
права

Автореферат дисертації на здобуття вченого ступеня
доктора юридичних наук

Одеса — 1997

00751075 (P)

Дисертація є рукопис

Дисертація виконана на к

права Одеського державного університету ім.І.І.Мечнікова

Науковий консультант —**Сурилов Олексій Васильович,**

доктор юридичних наук,

професор

Офіційні опоненти:— **Копейчиков В.В.,** доктор

юридичних наук, професор

— **Цвік М.В.,** доктор

юридичних наук, професор

— **Луць В.В.,**

доктор юридичних наук,

професор, член-кореспондент

Академії правових

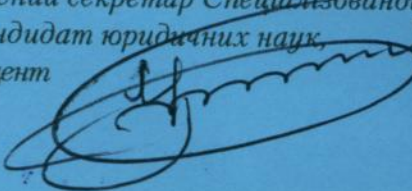
наук України

Провідна організація — Інститут держави і права
Національної Академії наук України ім.В.М.КорецькогоЗахист відбудеться “ 4 ” липеня 1997 року
о “ 10 ” годині на засіданні Спеціалізованої вченої Ради
Д.05.01.08 при Юридичному інституті Одеського державного
університету ім.І.І.Мечнікова.З дисертацією можна ознайомитись в науковій бібліотеці
Одеського державного університету ім.І.І.Мечнікова (270058,
Одеса, Французький бульвар, 24/26).Автореферат розіслано “ 2 ” червня 1997 року.

Вчений секретар Спеціалізованої Ради,

кандидат юридичних наук,

доцент

П.П.Музиченко

Загальна характеристика роботи

Актуальність теми дослідження. Політичні, економічні та соціальні процеси, які відбуваються сьогодні в Україні, роблять нагальною потребу вдосконалення законодавства, особливо тих галузей, що покликані регулювати цивільний статус особи, її стосунки з державою, належність майна, відносини між товаровиробниками, між ними та споживачами тощо. Це завдання ускладнюється у зв'язку з інтегруванням України у Європейську спільноту, що вимагає відповідності засад та основних положень права, особливо приватного, сучасним тенденціям розвитку правових систем Європи.

Непростий процес створення і ствердження нової Конституції України, тривалі дискусії відносно системи права, доцільності поділу його на приватне та публічне, чи цивільне та господарське та ін., пов'язані зі створенням Цивільного, Господарського кодексів та інших великих законодавчих актів, свідчать про розмаїття поглядів на визначення засад, вибір орієнтирів та зразків нормотворчості у галузях, які регламентують статус приватної особи (як громадян, так і організацій).

Але через такі труднощі пройшло багато європейських (і не лише європейських) країн, що дозволяє звернутись до їх досвіду з метою використати краще з напрацьованого. Звичайно, розробники законопроектів враховують ці обставини, пильно вивчаючи позитивний досвід сучасної законотворчості. Однак, як здається, за тих процесів, які відбуваються зараз в Україні і які є спробою глибокої перебудови усієї системи поглядів на право, що формувалось протягом останніх семидесяти років, одного лише запозичення ідей та вдалих рішень зарубіжних законодавців недостатньо. Адже йдеться не лише про оновлення та модернізацію законодавства, а про зміну світогляду, перехід

від однієї правничої системи (соціалістичної чи квазісоціалістичної) до європейської, ринкової. Тому, думається, є доцільним вивчення не лише положень чинного законодавства західноєвропейських та інших країн, але аналіз засад, на яких ґрунтується їхнє право, його розуміння, “дух права”.

Оптимальним шляхом досягнення цієї мети, як здається, є простежування та розгляд тих першоджерел, чинників, які були підґрунтям формування сучасної системи законодавства країн з розвиненою економікою, зокрема, європейських. У зв'язку з цим вельми актуальними видаються розвідки питань рецепції римського приватного права, за допомогою чого, власне, і було закладено підвалини сучасного законодавства багатьох (якщо не більшості) країн, в усякому разі тих, де законодавство створювалось за європейським типом.

Звичайно, неможливо, та й нема сенсу, пройти повністю шлях рецепції римського приватного права. Однак розгляд характерних рис цього процесу у європейських країнах, а також визначення наявності та ступеня впливу римського приватного права на систему права України дає можливість оцінити загальні тенденції, можливі здобутки та труднощі на шляху творення українського законодавства у сучасну добу.

Саме викладеними вище міркуваннями пояснюється актуальність теми, її теоретичне та практичне (науково-прикладне) значення.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Питання рецепції римського приватного права досліджувались, головним чином, у працях західноєвропейських науковців та романістів Російської імперії XIX ст. стосовно перебігу цього процесу у Західній Європі.

Зокрема, рецепцію римського права, як явище культури, розглядали Гуго Гроцій, Джамбатіста Віко, Шарль Монтеск'є,

Вольтер, Жан-Жак Руссо та багато інших західноєвропейських гуманістів і просвітителів.

Значну увагу цим проблемам приділяли німецькі філософи Вольфганг Гете, Імануїл Кант, Фрідріх Гегель та ін.

У контексті розвитку людської спільноти питань значення римського права для сучасних цивілізацій торкалися Фернан Бродель, Карл Маркс, Дж.Тойнбі, Освальд Шпенглер, Фрідріх Енгельс, Карл Ясперс та ін.

Звичайно, головну увагу розвідкам у галузі римського права, його історичному, культурному та прикладному значенню приділяли правники.

Починаючи з середньовічних глосаторів та коментаторів римського права, західноєвропейські науковці багато працюють над першоджерелами, чим значною мірою сприяють відродженню давньоримських ідей у праві Західної Європи.

Однак, якісно новий етап у дослідженні проблем рецепції римського приватного права, його рецепції як явища культури настає у ХІХ ст., коли з'являються праці К.Ф.Савін'ї, Р.Ієринга, В.Моддермана, Т.Момзена та ін. Важливе значення мають праці Б.Віндшейда, Г.Дернбурга, Р.Зомма.

Тенденція дослідження не просто давньоримських джерел, а "духу" римського права, його сутності як елементу цивілізації, впливу на інші системи права продовжується у ХХ ст.

Феномен римського приватного права як складової частини античної цивілізації не міг не привернути уваги філософської та юридичної науки Російської імперії, у контексті якої мали місце відповідні розвідки й українських вчених.

Зокрема, морально-етичних засад його торкалися П.Соколовський, Г.Сковорода, Л.Українка, І.Франко, Г.Шершеневич, Т.Шевченко.

Значною була література, присвячена історії та догмі римсь-

кого права. Автори найбільш помітних праць, де поряд з іншими висвітлювались питання впливу римського приватного права на правові системи сучасності, були М.Боголепов, С.Муромцев, І.Покровський, В.Хвостов.

Слід окремо згадати спеціальні дослідження питань рецепції римського права. Це праці П.Виноградова "Римское право в Средневековой Европе".-М., 1910; С.Муромцева "Рецепция римского права на Западе".-М., 1886.

Після 1917 року наукові розвідки українських правників відбувались у руслі загального розвитку радянської юридичної науки.

Оскільки радянська правова доктрина, що ґрунтувалась на марксистсько-ленінському світогляді, відкидала ідею суверенітету приватної особи, приватної власності тощо, питання про створення приватного права, рецепцію римського права не виникало, що обумовило і зниження інтересу до останнього.

Довгий час не з'являлися не лише спеціальні дослідження у цій галузі, але навіть підручники з римського права.

З точки зору формаційного підходу до історичних процесів право переважно розглядалось як надбудова до матеріального базису, а отже мало зникнути разом з відповідною формацією. Це визначило на багато років долю вивчення римського права на науковому просторі колишнього СРСР.

Учбові посібники, звичайно, видавались як складові у курсі загальної історії держави і права (Перетерський І.С., 1945).

Лише у 1948 році з'явився фундаментальний підручник "Римское частное право", створений авторським колективом, куди входили відомі радянські романисти й цивілісти В.А.Краснокутський, І.Б.Новицький, І.С.Перетерський, І.С.Розенталь, К.А.-Флейшиць.

Майже одночасно з'являється підручник "Основы римс-

кого гражданского права” І.Б.Новицького, котрий пізніше витримав декілька перевидань.

Доробок 50-70-х років не був надто значним, але разом з тим з’являється декілька цікавих досліджень, присвячених дже-релам римського права (И.С.Перетерский. Дигесты Юстиниана.- М., 1956), захисту прав власності (А.А.Подопригора. Вещно-правовые способы защиты рабовладельческой собственности в римском праве.- Дис... канд.юрид.наук.- К., 1962), окремим видам договорів (І.В.Шерешевський, І.С.Перетерський), світогляду римських юристів та впливу римського права на сучасну юриспруденцію (О.С.Йоффе, П.П.Касък, В.С.Нерсесянц), візантійському праву (Ліпшиць Е.Е., М.В.Левченко та ін.).

Дещо оновлюється коло підручників з римського права — з’являється цікавий посібник О.С.Йоффе, В.А.Мусіна “Основы римского гражданского права” (1974), виходить перший посібник українською мовою (В.К.Дроніков “Римське приватне право”.- К., 1961).

Більш активними були у цей час дослідження істориків, фахівців у галузі політичних вчень, які розглядають у своїх працях також державницькі інституції, погляди римських філософів та юристів, місце права в культурі Стародавнього Риму (Г.Бокщанін, В.І.Кузищин, М.А.Машкін, І.М.Тронський, С.Л.Утченко, О.О.Штаерман та ін.).

Що стосується досліджень рецепції римського права, то цей період знаменується появою єдиної спеціальної розвідки у цій галузі — кандидатської дисертації В.О.Бека, виконаної у Львові у 1950 році (“Рецепция римского права в Западной Европе”).

Значні зрушення стались у середині 80-х років, коли перебудова економічного механізму, разом з реформами у галузі політичній, соціальній, ідеологічній, правовій обумовили

підвищення інтересу суспільства до загально-гуманістичних цінностей, надбань інших систем світогляду, права тощо.

З'являється низка спеціальних праць з окремих питань римського права (Д.В.Дождева, О.В.Ігнатенка, А.І.Косарева, В.А.Савельєва та ін.).

У 1985 році нарешті видано частину Дігест Юстиніана, переклад та коментар яких підготував ще на початку 50-х років видатний радянський романіст І.С.Перетерський. Незабаром здійснюють переклад ґрунтовної праці чеського вченого М.Бартошека "Енциклопедія римського права" (1989 рік).

Ці видання полегшили доступ до джерел і, безумовно, сприяли розширенню досліджень за окремими напрямками.

Значно збільшується кількість підручників та посібників на початку 90-х років (В.А.Савельєв, М.Х.Хутиз, З.М.Черніловський). В Україні виходить, а потім перевидається підручник О.А.Підопригори "Основы римского гражданского права" (1990, 1994). У 1995 році побачив світ його ж підручник "Основы римского частного права". В 1996 році виходить учбовий посібник автора цієї дисертації.

Треба сказати, що цей період взагалі характеризується стрімким зростанням інтересу до римського права. Крім вже названих праць, у 1996 році виходить ґрунтовний підручник Д.В.Дождева (обсягом у 44 др.арк.). Слід зазначити, що праць такого обсягу радянська романістика не знала. До цього найбільшим було "Римское частное право", 1948 рік - 31,7 др.арк.

З'являються також дослідження окремих інститутів: осіб у римському праві, права власності (В.А.Савельєв), володіння (Д.В.Дождев), прекарію (В.Д.Онофрейчук).

Але змінюється не лише обсяг і кількість публікацій, а й сама концепція досліджень. Римське право вже не розглядають-

ся лише як об'єкт суто історичних досліджень або критичних розвідок, але його інститути аналізують під конструктивним кутом зору, визначаючи можливість сприйняття тих або інших положень, тобто їхньої рецепції.

У такому сенсі згадувались положення римського права при розгляді питань громадянського суспільства, правової держави тощо (О.В.Сурилов, З.М.Черниловський) та ін.

Разом з тим, у названих вище публікаціях рецепція римського права не розглядалась взагалі, або розглядалась під кутом зору впливу римського права на системи права окремих західно-європейських країн.

Іншим аспектом визначення ступеню наукової розробленості проблеми є оцінка характеру досліджень впливу римського приватного права на правову систему і законодавство України.

Тут слід констатувати поряд з наявністю цікавих розвідок історії та теорії державності, правової системи та політичної думки України (М.С.Грушевський, Д.Дорошенко, В.В.Копейчиков, М.І.Козюбра, І.Крип'якевич, В.С.Кульчицький, О.Субтельний, О.Копиленко, О.І.Нелін, А.П.Ткач та ін.) майже повну відсутність досліджень впливу римського права — безпосередньо або у його візантійському варіанті — на правову систему України (виняток складає кандидатська дисертація В.В.Васильченка, присвячена рецепції римського спадкового права в сучасному спадковому праві України).

Про такий вплив згадували дослідники окремих періодів історії України та юридичних пам'яток (Статутів Великого Князівства Литовського (П.П.Музиченко), Зібрання малоросійських прав (В.С.Кульчицький), але мета цих досліджень була іншою і тому про з'ясування характеру впливу, його ступеня тощо не йшлося.

Нарешті, поза увагою дослідників залишилось питання взає-

мозв'язку рецепції римського приватного права із змінами в культурі (цивілізації), трансформацією світогляду тощо, що дає підстави стверджувати про практично повну нерозробленість цієї проблеми в цілому в українській юридичній науці.

Предмет та об'єкт дослідження. Предметом дисертаційного дослідження є теоретичні та історико-правові проблеми рецепції римського приватного права західно-європейською та візантійською цивілізаціями, впливу римського приватного права на цивільне законодавство України.

Об'єктом дисертаційного дослідження є генезис римського приватного права та його засад, як такого, приватне право Західної Європи, Візантії у процесі його формування, а також цивільне право України у його історичному розвитку.

Мета й основні завдання дослідження. Мета дослідження полягає у тому, щоб на підставі аналізу історії формування римського приватного права як основної складової частини античної цивілізації, історії його рецепції більш пізніми європейськими цивілізаціями, а також дослідження впливу римського приватного права на цивільне законодавство України, з'ясувати поняття (сучасне розуміння) рецепції у контексті загальних положень про теорію та історію права, визначити типи, форми та особливості останньої, а також її значення для формування сучасної системи цивільного (приватного) права в Європі взагалі, і в Україні, зокрема.

Завданням є розвідка генезису римського приватного права, як елементу культури, аналіз поняття рецепції, її форм тощо, а також перебігу цього процесу у Візантії, Західній Європі, дослідження характеру впливу римського приватного права на систему права України. Крім того, до завдання входить дослідження тенденцій та вектора розвитку цивільного (приватного) законодавства України у історико-правовій площині

та визначення характеру змін у правовій доктрині і цивільному законодавстві на сучасному етапі його розвитку з врахуванням впливу римського приватного права.

Методологія дослідження. У роботі над проблемами, що охоплюються колом дисертаційного дослідження, було використано, головним чином, діалектичний та конкретно-історичний методи. При цьому автор виходив з методологічного посилання про те, що римське приватне право є елементом античної цивілізації і його співвідношення з нею є співвідношенням загального (цивілізація, культура) та особливого (приватне право). Враховуючи такий характер взаємозв'язку, дисертант розгляд питань власне рецепції римського приватного права починає з аналізу деяких характерних елементів культури того чи іншого періоду (зокрема, світогляду, який, на думку автора, суттєво впливає на саму можливість рецепції, її характер та форми).

До методологічних засад дослідження автор також відносить концепцію циклічного розвитку цивілізацій (людства, людського суспільства), що дає змогу пояснити повторюваність багатьох елементів культури, зокрема, правових ідей, понять та категорій, наступництво правових систем та інше.

Крім вказаних методів; було використано також такі окремі наукові методи як логічний, історико-правовий, догматичний, методи порівняльного правознавства, системного аналізу та ін.

Висновки, зроблені у роботі, ґрунтуються на аналізі генези, головних засад, ідей та положень римського приватного права, розумінні рецепції римського приватного права як частини більш загального (широкого) процесу розвитку людства, а також на аналізі перебігу створення сучасних систем цивільного (приватного) законодавства у ряді країн Європи, зокрема, в Україні на різних етапах її історії.

Теоретичну основу дослідження складають:

наукові праці з теорії держави і права, історії держави і права, філософії, історії, історії політичних та правових вчень, римського, цивільного (приватного) права зарубіжних країн, цивільного права України та ін., аналіз законодавчих актів (джерел римського приватного права, аналіз законодавства зарубіжних країн та України), а також матеріалів преси, які стосуються тенденцій розвитку цивільного законодавства України на сучасному етапі (обговорення проектів Цивільного та Господарського кодексів тощо).

Під час роботи над дисертацією автор використовував праці Аристотеля, Діогена, Епікура, Платона, Лукреція, Марка Аврелія, Сенеки, Тертуліана, Ціцерона та ін., Агафія, Лівія, Плутарха, Полібія, Тацита та ін., Валла, Гроція, Гоббса, Ієринга, Монтескьє, Рассела, Руссо, Савіньї та ін., Кулаковського, Левченка, Броделя, Дюранта, Гоффа, Маркса, Поппера, Тойнбі, Февра, Шпенглера, Ясперса та ін., Данилевського, Лосєва, Соловйова, Сорокіна, Шестова та ін., романистів: Бартошека, Виноградова, Віндшейда, Дєрнбурга, Дождева, Зома, Косарева, Новицького, Перетєрського, Підопригори, Савельєва, Хутиза та ін., цивілістів: Агаркова, Венедиктова, Вільнянського, Гордона, Годєме, Енекцєруса, Йоффе, Луця, Бобрової, Морандьєра, Кузнецової, Пушкіна, Саватьє та ін., фахівців у галузі теорії та історії держави та права: Алексєєва, Копєйчикова, Сурилова, Скрипильова, Черниловського, Цвіка та ін.

Практична основа дослідження. Для проведення дослідження використовувалися: джерела римського приватного права, зокрема, Дігєсти, Інституції, твори окремих авторів; законодавчі акти зарубіжних країн, Конституція України, закони України, що стосуються проблеми, а також джерела (акти) законодавства, яке діяло в Україні раніше.

Наукова новизна дослідження полягає в опрацюванні та сформулюванні низки положень, що стосуються теоретич-

них та історико-правових аспектів рецепції римського приватного права у Європі взагалі, і в Україні, зокрема, і створенні на цьому підґрунті нової концепції рецепції римського приватного права.

Зокрема, ця концепція рецепції римського приватного права полягає у такому:

1. Історико-правові процеси розглядаються під кутом зору цивілізаційної теорії розвитку людства, яка останнім часом набула широкого поширення у історичній літературі і науці.

2. Римське приватне право трактується як елемент (складова частина) цивілізації у широкому значенні слова, а рецепція його — як елемент відтворення (відродження) минувшої цивілізації на нових етапах розвитку людства.

3. Римське приватне право, як елемент культури (певної цивілізації) розглядається у взаємозв'язку із засадами світогляду певного суспільства, а звідси, рецепція римського приватного права пов'язується з трансформаціями світогляду того чи іншого суспільства.

4. На відміну від традиційного підходу, згідно з яким рецепція римського приватного права визнавалась такою, що мала місце лише у Західній Європі, це явище розглядається як іманентно властиве й візантійській цивілізації, а також країнам — її наступникам.

5. На підставі тези про розширення ареалу рецепції римського приватного права щонайменше до меж Європи, відокремлено і піддано аналізу положення про два типи рецепції — візантійський і західноєвропейський, кожен з яких має властиві їм риси.

6. Обґрунтовано положення про те, що перші рецепції римського приватного права мали місце не у середині другого тисячоліття, а відбувались у Ранньому Середньовіччі (VI — X ст. н.е.).

7. Сформульовано тезу щодо різних форм рецепції та її видів, які мають місце у залежності від доби та місця рецепції.

8. Рецепція римського приватного права розглядається не як один (єдиний) процес, а як повторюванні явища, періодичність котрих співпала з циклом цивілізації, який у свою чергу приблизно дорівнює половині тисячоліття.

9. На підставі аналізу законодавства, яке діяло в Україні до 1917 року, зроблено висновок про формування його під значним впливом ідей римського приватного права, та із запозиченням окремих положень.

10. Сформульовано положення про те, що в Україні мала місце рецепція римського приватного права за візантійським типом.

11. На підставі аналізу положень Цивільного кодексу УРСР 1922 року зроблено висновок, що при першій кодифікації цивільного законодавства мала місце латентна похідна рецепція римського приватного права на підґрунті західноєвропейського законодавства (Німецького цивільного уложення), але за візантійським типом.

12. З врахуванням сучасних тенденцій розвитку цивільного законодавства України стверджується, що після відступу від засад римського приватного права у ЦК УРСР 1963 року, зараз спостерігається тенденція повернення до нього (спроба рецепції римського приватного права за змішаним західноєвропейсько-візантійським типом), (яка, однак, поки що стикається із значними труднощами об'єктивного та суб'єктивного характеру).

На захист винесено такі основні положення роботи, як:

— обґрунтування розуміння римського приватного права, як однієї із складових частин античної локальної давньоримської цивілізації, що була генетично пов'язана з давньогрецькою філософією у її римському тлумаченні (зокрема, вчення про природне право, справедливість та несправедливість, добро та зло, добротність і т. ін.);

— твердження про те, що процес рецепції римського права співвідноситься з загальним циклічним цивілізаційним розвитком суспільства, який характеризується відродженням елементів політики, світогляду, права тощо, на кожному витку спіралеподібного розвитку, котрий складає приблизно 500 років і охоплює такі періоди як: переоцінка цінностей (відбір, засвоєння та відкидання елементів попередньої культури) — стагнація (занепад, набирання сил) — відродження (насамперед, духовне) — реакції на відродження, а також — про циклічний розвиток права, що загалом відповідає циклу розвитку цивілізацій (суспільства);

— визначення поняття рецепції римського приватного права як складової частини загального процесу відродження цінностей минулої цивілізації, що полягає у сприйнятті вищих досягнень світогляду, культури, права, літератури і т.п. останнього;

— висновок про необхідність зміни уявлень про ареал рецепції римського приватного права з врахуванням того, що остання мала місце не лише у Західній Європі, але й у Візантії, де вона спочатку мала навіть більший успіх;

— обґрунтування необхідності більш раннього датування початку рецепції римського приватного права (які являють собою повторюваний процес), починаючи з Раннього Середньовіччя як у Візантійській, так і у Західноєвропейській цивілізаціях;

— характеристику візантійського типу рецепції, як такого, що має основою одну, чітко встановлену ідеологічну максиму; як правило, не має глибокої науково-теоретичної бази; провадиться за ініціативою “зверху”, не обов’язково будучи обумовленою потребами економіки, широких верств суспільства, або навіть, не відповідаючи потребам останніх;

— характеристику західноєвропейського типу рецепції, як такого, що ґрунтується на плюралізмі думок; має попередню

теоретичну розробку (методологічне підґрунтя); є компромісом дії різних політичних, економічних, соціальних сил тощо; відбувається внаслідок ініціативи “знизу” (економічні, соціальні, духовні та інші потреби);

— відокремлення різних форм та видів рецепції; зокрема твердження про те, що вона можлива у формі прямого запозичення положень римського приватного права, у формі засвоєння його ідей та головних засад, у формі запровадження у практику, у формі засвоєння методології тощо; за видами — розрізняються пряма (безпосередня) рецепція, опосередкована, похідна рецепція, латентна тощо;

— висновки про помітний вплив ідей та положень римського приватного права на цивільне право України, який відбувався, головним чином, через візантійське право, а також опосередковано через польське, німецьке, магдебурзьке, австрійське та ін. право;

— визначення результатів першої кодифікації в УРСР як похідної латентної рецепції римського приватного права з використанням положень Німецького цивільного уложення, котре мало своєю основою римське право на підґрунті комбінації ідей “природної”, “історичної” та “прагматичної” шкіл права;

— висновок про регрес концепції Цивільного кодексу УРСР порівняно з попереднім Цивільним кодексом УРСР, що було результатом трансформації радянського суспільства;

— обґрунтування необхідності звертатись у процесі вдосконалення цивільного законодавства не лише до досвіду зарубіжних країн, але й до засад римського приватного права, як першоджерела більшості європейських систем приватного права.

Теоретична і практична значущість дослідження

полягає у тому, що сформульована у дисертації концепція рецепції римського приватного права дає змогу оцінити не лише перебіг формування європейських систем права, але й порівняти загальні закономірності з особливостями формування цивільного права в Україні і на цій основі визначити тенденції країн Європейської спільноти і можливість інтегрування у цю систему України.

Крім того, ряд положень дисертації може бути використано при дальшому вдосконаленні цивільного законодавства та суміжних галузей, а також при підготовці навчально-методичної літератури, у науково-дослідницькій роботі студентів, у навчальному процесі при читанні лекцій та проведенні практичних занять з курсів історії держави і права зарубіжних країн, історії держави і права України, цивільного (приватного) права зарубіжних країн, римського приватного права, історії політичних та правових вчень та ін.

Більшість положень і висновків дисертації мають дискусивний характер, методологічну спрямованість і можуть слугувати основою наукових дискусій та подальших досліджень питань впливу римського приватного права на сучасні системи законодавства та перспектив їхнього розвитку на майбутнє.

Апробація і впровадження результатів дослідження. Дисертація виконана на кафедрі теорії і історії держави і права Юридичного інституту Одеського державного університету ім. І.І.Мечникова. Основні положення та висновки, що містяться у роботі, опубліковані у одноосібних та колективних монографіях, навчальних посібниках, наукових статтях і тезах виступів на міжнародних, українських та регіональних наукових конференціях, були заслухані на засіданнях названої вище кафедри, а також кафедри цивільного права і процесу у вигляді наукових повідомлень та при обговоренні дисертації.

Крім того, висновки та положення роботи використовуються у навчальному процесі при читанні лекцій з курсу “Основи римського приватного права”, спецкурсів “Рецепція римського приватного права і кодифікація цивільного законодавства в Україні”, “Правове регулювання підприємництва в Україні” та ін.

Структура дисертації відображає мету і завдання наукового дослідження, його основні напрямки. Робота складається із вступу, 5 глав, які об’єднують 24 параграф, заключної частини і списку використаної літератури та нормативних актів.

Основний зміст роботи

У вступі обґрунтовується вибір теми дисертації, її актуальність, визначаються мета та завдання дослідження, формулюються положення відносно наукової новизни дисертації, її теоретичного та практичного значення.

Першу главу дисертації присвячено постановці проблеми, висвітленню питань, пов’язаних з визначенням стану проблеми, методологічного підґрунтя дослідження та ключових його понять.

Зазначається, що тривалий час питання історії та теорії держави і права досліджувались у радянській науці на методологічному підґрунті історичного матеріалізму, що мав основою положення про визначальну роль матеріальних виробничих відносин, класової боротьби, як визначальних фактори розвитку людства (так званий “формаційний підхід”).

Такий підхід, звичайно, може бути використано для дослідження певного кола питань, але це не означає, що він є бездоганно універсальним інструментом для розвідок у будь-якій соціальній галузі.

Зокрема, його недоліком є примат матеріальних факторів у динаміці суспільства, фактичне ігнорування значення культури

у історичних процесах, спрощення схеми розвитку людства, яка пропонується як універсальна для усіх місцевостей, племен та народів. Не дозволяє такий підхід достатньо чітко й послідовно пояснити явище періодичного відродження елементів минулих цивілізацій на нових етапах розвитку суспільства. Нема задовільної відповіді і на питання про реальні чинники рецепції римського приватного права, котру, звичайно пов'язують лише з появою приватної власності, поживавленням торгівлі, потребам панівного класу у закріпленні за ним майна і т.п. факторами.

Тому такий підхід піддано критиці і натомість запропоновано для пояснення рецепції римського права керуватись "цивілізаційним підходом" (§ 1). Суть останнього полягає в тому, що історія людства розглядається як ланцюг цивілізацій (локальних і світових), котрі є вираженням культурно-історичних, етичних, релігійних, економіко-географічних особливостей окремої країни, групи країн, етносів, що пов'язані спільною долею.

Цивілізації розвиваються не просто по висхідній лінії, а за циклами, що повторюються з інтервалом приблизно у 500 років. Саме циклічність розвитку цивілізацій пояснює повторюваність певних явищ, ідей, культурних, політичних і економічних уподобань стародавніх цивілізацій у майбутньому (відродження).

У § 2 цієї глави піддано аналізу римське приватне право у якості елемента цивілізації. При цьому підкреслюється, що при визначенні місця права у системі культури Стародавнього Риму мають бути враховані як загальні закономірності, згідно з якими право ми відносимо до числа елементів соціально-політичного устрою, так і особливості локальної Давньоримської цивілізації, де право не лише було частиною такого устрою, але й до того ж складало частину суспільної свідомості. Як слушно зазначалось у романістичній літературі, в жодній іншій

культури право не займало такого високого місця в ієрархії її компонентів не охоплювало так і філософську думку, і повсякденне життя, як це було у Римі.

Разом з тим, при вирішенні цього питання слід мати на увазі, що, враховуючи тисячолітню історію Риму, давати єдине поняття римського приватного права є некоректним. Тому, визначаючи предмет дослідження, доцільно, як вважається, врахувати динаміку його розвитку і ту обставину, що римське приватне право сформувалось, як таке, у період принципату. Саме воно і стало у майбутньому об'єктом рецепції системами права інших цивілізацій. Оскільки поняття рецепції є одним з ключових для даного дослідження, його визначенню присвячено спеціальний параграф (3) цього розділу.

У дисертації зазначається, що термін “рецепція” широко вживається у суспільних науках, де ним позначають явище запозичення даним суспільством соціологічних і культурних форм, що виникли у іншій країні, або в іншу епоху.

Набув поширення він і у правовій науці, — найчастіше стосовно римського права, але також говорять і про рецепцію інших систем права (грецького у Римі, французького у країнах Латинської Америки та ін., російського в Україні і т.д.).

Разом з тим єдине трактування цього поняття відсутнє, внаслідок чого терміном “рецепція римського права” визначають і запозичення окремих рішень, і використання норм давньоримського права у якості чинного законодавства у Середньовічній Європі, і відновлення дії, запозичення, відбір, переробку, засвоєння його положень.

У дисертації обґрунтовується думка про те, що рецепцію римського права слід розглядати як складову частину загального процесу відродження цивілізацій (культур), що існували раніше.

Оскільки відродження елементів минулих цивілізацій є явищем повторюваним, що слідує з висновку про циклічність цивілізаційного розвитку, то й рецепція римського права є не одноразовим явищем, а має ту ж саму властивість циклічних повторювань, які мають характер висхідної спіралі. З врахуванням цих моментів рецепція римського приватного права визначається як його відродження, сприйняття духу й головних засад та основних положень наступними цивілізаціями на певному етапі їхнього розвитку.

Таке розуміння цього поняття дає підстави стверджувати, що рецепції римського права, відбуваючись у контексті загального розвитку світових і локальних цивілізацій, теж мають загальний і локальний характер. Якщо загальна рецепція римського приватного права відображає засадничі, стратегічні тенденції, то локальні рецепції виконують “тактичні” завдання вдосконалення тієї чи іншої системи права у межах певного циклу цивілізаційного розвитку.

При цьому локальні рецепції відбуваються за різними типами й у різних формах, що обумовлені особливостями конкретної локальної цивілізації, групи країн, країни, етносу.

Зокрема, вони можуть мати місце у формах: вивчення римського приватного права в учбових закладах (як дисципліни світоглядної, загальноосвітньої, культурологічної, спеціальної юридичної); дослідження, аналізу та коментування римських юридичних джерел; безпосереднього застосування норм та положень римського приватного права як зразків при створенні законодавчих актів; використання римськоправової методики створення нормативних актів або їхнього застосування; сприйняття та використання головних засад, ідей та категорій римського приватного права.

Крім того, в залежності від характеру рецепції вона може

бути прямою (безпосередньою), похідною (вторинною), латентною (прихованою).

Положення щодо існування загальної та локальних рецепцій римського приватного права логічно призводить до необхідності з'ясування просторових меж цього явища. Тому § 4 присвячено встановленню ареалу рецепції римського приватного права, під котрим мається на увазі зона, край, простір, де спостерігаються такі процеси.

Звичайно, рецепцію римського права географічно пов'язують, насамперед, із Західною Європою, вбачаючи в системах права інших регіонів лише окремі прояви рецепції. У дисертації піддано критичному аналізу чинники виникнення такої точки зору, які полягають, на думку автора, у складнощах поділу "Схід-Захід" і ототожнюванні Західно-Європейської цивілізації з Європою.

Зазначаючи наявність низки розбіжностей у розвитку Західно-Європейської та Візантійської цивілізацій, дисертант разом з тим обґрунтовує висновок про те, що у Візантії мали місце глибинні процеси впливу та відродження Давньогрецької та Давньоримської цивілізації, що у свою чергу обумовило можливість рецепції римського приватного права.

Інша річ, що рецепція у Візантії мала своєрідний характер, пов'язаний з особливостями цієї цивілізації. Врахування таких особливостей дозволяє виокремити два типи рецепції: західно-європейський та візантійський, що мали і мають місце у рамках єдиної історії Європи. Перший з них характеризується тривалим терміном перебігу, ґрунтовними теоретичними розвідками, наявністю філософського підґрунтя, заангажованістю потребами широких верств суспільства, доведенням рецепції до логічного завершення тощо.

Для Візантійського типу рецепції характерний короткий

проміжок часу, протягом якого вона відбувається; проведення систематизаційних робіт на матеріалах римських першоджерел, але разом з тим без відповідного теоретичного забезпечення; обмеженість філософського підґрунтя християнським вченням у його православній інтерпретації; проведення систематизаційних, дослідницьких та ін. робіт за “ініціативою зверху”; обмеженість рецепції у просторі тощо.

Разом з тим проторецепція у Візантії за часів Юстиніана створила підґрунтя для рецепції у Західній Європі. Таким чином, можна вважати обидва типи рецепції такими, що є складовими загального процесу рецепції, ареалом якого є уся Європа (а при похідних рецепціях — й інші країни у різних частинах світу).

У *другій главі* — “Політико-правовий генезис римського приватного права” — підкреслюється, що оскільки рецепція римського приватного права є складовою більш загального процесу відродження минулих цивілізацій, розуміння чинників цього явища неможливе без дослідження його світоглядного підґрунтя та принципів засад.

Тому у цій главі розглядається питання впливу давньогрецької етики на формування римської правової думки (§ 1), характер та механізм впливу останньої на формування принципів засад римського права (§ 2-4), системи римського приватного права та її характерні риси (§ 5).

Підкреслюється, що саме давньогрецька філософія, яка набула в Римі наприкінці Республіки великої популярності, справила помітний вплив на формування таких етичних категорій (котрі мали у Римі і правове значення) як “справедливість”, “добра совість”, “добра воля”, “громадська честь”, “доблесть”, “порядність” тощо.

Популярними у стародавньому Римі були вчення Платона;

Аристотеля, а також такі течії, як епікурейство, стоїцизм, скептицизм, кінізм та ін., з котрих найбільший вплив мали перші дві.

Дальший розвиток на римських теренах стоїцизм отримав у працях Луція Анея Сенеки Молодшого та Марка Аврелія Антоніна; вплив цих ідей помітний у творах багатьох римських авторів, що писали на історичні, морально-етичні та політико-правові теми — Корнелія Тацита, Плінія Молодшого, Плутарха, Светонія, Епіктета та ін.

Не менш популярним у Римі у період активного формування приватного права було епікурейство з його доступним вченням про те, що для щастя необхідно бути лише чесним та справедливим і на цьому підґрунті насолоджуватись життям та піклуватись про власну вигоду.

Ці положення на теренах Риму найбільш повно було розроблено у I ст. до н.е. Лукрецієм Каром та доповнено іншими авторами.

Оцінюючи значення стоїцизму і епікурейства для формування засад римського права, автор зазначає, що погляди стоїків з їх висновком про пріоритет суспільних інтересів над особистими більше вплинули на формування публічного права, в той час як епікурейство, де проблеми суспільства розглядались через призму інтересів окремих індивідів, більше впливало на формування засад права приватного.

У § 3 особливо підкреслюється вплив на формування філософії римського приватного права Марка Тулія Цицерона, філософські погляди якого були досить еkleктичними (містили елементи стоїцизму, платонізму, перипатетізму та ін.), але тим повніше відображали специфіку формування римського світогляду, приватно-правової думки, зокрема, уявлень про природні права, справедливість, рівність, приватну власність, її значення та охорону, і врешті-решт — про сутність права, як такого.

Характеристика генези римського приватного права не може

бути повною без згадки про юриспруденцію Республіки та принципату. Тому її впливу на формування засад приватного права присв'ячено спеціальний параграф (4). При цьому підкреслюється, що такий вплив слід оцінювати з двох позицій — як фактор формування політико-правової думки у Стародавньому Римі і як фактор правотворення, тобто, реалізації світоглядних ідей у нормах права. Під таким кутом зору і розглядається далі трактування римськими правознавцями головних категорій приватного права, розуміння ними його системи, духу та засад, а також результат втілення цих положень у римському приватному праві, формування котрого було завершено у добу Принципата і котре з часом виявилось об'єктом рецепції іншими системами права.

Характеристиці цієї системи присвячено § 5 цього ж розділу.

Узагальнення основних положень та принципових засад римського приватного права дозволяє виокремити такі характерні риси останнього:

1. Визначення римським правництвом справедливості права, як однієї з головних підвалин життя суспільства, без чого останне взагалі неможливе.

2. Творення правових норм на підставі життєвих казусів. Принцип створення нормативного масиву: від окремих випадків, що повторюються, — до загальних приписів.

3. Суверенітет особи, визнання і закріплення формальної рівності громадян Риму перед законом. Закріплення принципу: **“per liberam personam nihil nobis adquiri potest”**. І разом з тим заохочення альтруїстичних дій на користь іншої особи.

4. Визнання правосуб'єктності не лише за окремими громадянами Риму (фізичними особами), але й за громадами, корпораціями тощо, які стали прототипом юридичних осіб.

5. Формування інституту права власності, визнання за приватним власником “вищої” влади над речами, обмеженої разом з тим приписами закону в інтересах спільноти, правами на чужі речі тощо.

6. Свобода договорів, яку спочатку розуміють як можливість укласти або не укласти контракти, передбачені цивільним правом, а пізніше — як можливість укласти практично будь-які угоди, що не суперечать закону і добрій совісті.

7. Поєднання формальності та вільного розсуду сторін угоди при її укладенні. Змагання контрактів (позовів) *stricti juris* та *bonae fidei* із завершенням на користь останніх. Надання переваги волі над волевиявленням (сенсу угоди над зовнішньою формою).

8. Створення системи забезпечення контрактних зобов'язань, яка ґрунтувалась на поєднанні превентивних заходів забезпечення інтересів кредитора з покаранням боржника та компенсацією за його рахунок інтересу кредитора, порушеного невиконанням або неналежним виконанням контракту.

У *главі III* піддано аналізу характер та перебіг рецепції Римського права у Візантії.

При цьому підкреслюється, що з'ясувати це питання можна лише з врахуванням особливостей Візантійської цивілізації, а не тільки поширеної ще у самій Візантії тези про наступництво її після Риму: треба також зважати на специфіку світогляду, державних інституцій, культури, ментальності тощо, аналізу чого присвячено **§ I**.

На підставі такого аналізу зазначається, що Візантія не може вважатись безпосередньою наступницею Риму, оскільки вже у 395 р. Східна Римська Імперія відокремилась від Західної і стала самостійною державою, після чого асинхронність їхнього культурного, економічного та політичного розвитку ставала

все помітнішою. Вже у період одночасного існування Західної та Східної Римських Імперій внаслідок дії геополітичних чинників, впливу на Візантію Сходу тощо, між ними виникли та набули розвитку істотні відмінності. Коли ж у 476 році Римська Імперія припинила своє існування, між двома культурами — Давньоримською та Візантійською вже була настільки суттєва різниця, що це дало підстави К. Ясперсу розмежувати їх як “Захід” та “Схід”, Ф. Броделю — віднести до різних світів-економік і т.п.

Разом з тим, у дисертації підкреслюється, що локальна Візантійська цивілізація протягом свого існування зазнавала трансформацій, внаслідок чого на різних етапах її розвитку для неї більш характерними є ті чи інші риси, котрі змінювались відповідно до циклу цивілізації. Автор розрізняє два таких цикла в історії Візантії, перший з яких відбувся у V-X ст., а другий — у X-XV ст. Для кожного з них характерні свої фази переоцінки цінностей, піднесення, відродження та занепаду. У кожному — мала місце спроба рецепції римського права. Першою з таких спроб була систематизація римського права, проведена імператором Юстиніаном у VI ст. Аналізу її передумов, чинників, перебігу та результату присв'ячено § 2 цієї глави. Зокрема підкреслюється її обумовленість характером економічних, політичних та духовних процесів, які відбувалися у той час у Візантії, а також критично оцінюються зазвичай згадувані у літературі мотиви систематизаційних робіт Юстиніана. Автор приєднується до тих фахівців, котрі вважають, що відповідь на питання про мотиви систематизаційних робіт слід шукати, оцінюючи “надзавдання”, яке він ставив перед собою: через єдине право, як один з феноменів суспільного життя, як елемент культури, прокласти шлях до відновлення Римської імперії. Разом з тим, звертається увагу на те, що цей

процес не варто трактувати надто спрощено, зводячи усе лише до економічних потреб та імперських устремлінь Юстиніана, оскільки успіх систематизаційних робіт пов'язаний, насамперед, з тим, що особисті якості та уподобання його співпали з об'єктивним процесом відродження (чи спробою часткового відродження) давньоримської культури.

Оцінюючи з цих позицій перебіг та характер результату систематизаційних робіт, організованих Юстиніаном, автор приходить до висновку про неоднорідність складових частин так званого Зводу цивільного права (*Corpus juris civilis*). Якщо Кодекс Юстиніана мав характер збірки законів “повсякденного” вжитку і загалом ґрунтувався на реаліях та законодавстві Східної Римської імперії (Візантії), то інші два зібрання — Дігести та Інституції мали суто римське коріння, відрізняючись разом з тим, одне від одного не лише структурою та колом охоплених питань, але й спрямованістю, іншими істотними особливостями.

Наявність таких особливостей, а також низка алогізмів у діях Юстиніана та створюваних ним комісій при обранні концепції законотворчих робіт і у процесі їх, обумовили доцільність виокремлення спеціального параграфу (3), присвяченого проблемним питанням систематизації Юстиніана.

До алогізмів, згаданих вище, відносяться: надзвичайно короткий термін систематизаційних робіт, особливо — створення Дігест; встановлення у Дігестах часових меж матеріалу, що підлягав компіляції (практично, лише, I-III ст.); паралелізм, значною мірою, тексту Кодексу, Дігест, Інституцій; припинення систематизаційних робіт (кодифікації) після видання другої редакції Кодексу; невиправданість, загалом, створення такого складного, фундаментального, багатопланового акту, як Дігести, з точки зору забезпечення потреб судової чи адміністративної практики Візантії та ін.

Зазначивши відсутність у літературі задовільних версій з цього приводу, автор пропонує таке пояснення, що ґрунтується на аналізі перебігу систематизації, умов, у яких вона відбувалась, характеру створених актів: Звід цивільного права не можна розглядати як єдиний нормативний акт, як це повелось з часів Середньовіччя, оскільки у процесі систематизації Юстиніана створено три самостійних законодавчих акти, кожен з яких мав не лише особливі джерела, але й своє особливе призначення — популярний виклад засад та основних положень приватного права (Інституції), зібрання вищих досягнень римсько-правової думки (скоріше, ідеальний закон, ніж норми позитивного права — Дігести), збірка законодавчих актів “повсякденного вжитку” (Кодекс). Намагання вирішити одночасно такі різнопланові завдання як фіксація досягнень римського права, створення збірки чинного законодавства, підручника, що мав би забезпечувати формування правової культури на підґрунті римського права; стремління виконати ці роботи у найкоротший час, обумовлене складною соціально-політичною ситуацією; відсутність часу й можливостей для необхідних теоретичних розвідок призвели до численних похибок, неузгоджень, незавершеності проекту у цілому, що однак, не применшує його значення як підвалин наступних рецепцій, здійснюваних на теренах Візантії і Західної Європи.

У зв'язку з поширенням терміну “кодіфікація Юстиніана” зазначається, що він не може бути вживаним стосовно всіх видів робіт, проведених з ініціативи Юстиніана. Говорити про “кодіфікацію”, без спеціальних застережень, можна лише відносно Кодексу Юстиніана, оскільки характер і процес його створення відповідає ознакам, характерним для цього виду систематизації. Що ж стосується Дігест та Інституцій, то це не кодифікація і навіть не інкорпорація, а компіляція, тобто

неоригінальна, несамостійна науково-прикладна праця, побудована на використанні чужих творів, за якою визнано силу закону. Тому навіть вираз “систематизація Юстиніана” вживається тут у широкому значенні.

Далі у дисертації зазначається, що систематизація Юстиніана була лише першою спробою рецепції римського приватного права у Візантії, заходом, що створив підвалини для подальших спроб такого характеру, як у Візантії, так і у Зхідній Європі. Наступний параграф (4) цієї глави присвячено рецепції римського приватного права у Візантії після Юстиніана. Зокрема, прикладами такої рецепції є створені у VIII та IX-X ст.ст. Еклога та Базиліки — збірки законодавства, що мали підґрунтям компіляцію Юстиніана. Звертається увагу на те, що збірки досить критично оцінюються у літературі з історії держави і права. При цьому висловлюється думка про некоректність методологічної основи такої їх оцінки, оскільки з одного боку ці акти критикують за те, що римське право не було збережене у первісному вигляді, а з іншого — дорікають у поганій пристосованості до потреб практики. Як здається, такі метаморфози є цілком логічними при рецепції, якщо тільки її не трактувати як пряме запозичення норм іншої системи права, а саме такі процеси мали місце при створенні Базилік і пізніше — на їхній основі — Шестикнижжя Арменопула. У зв’язку з цим звертається увага на необхідність застосування однакових критеріїв до процесів відродження римського права у Візантії і у Західній Європі.

Останній присвячено наступну главу (IV) дисертації — “Західно-європейський тип рецепції римського приватного права”.

У **першому параграфі** цієї глави розглядаються питання динаміки Західно-Європейської локальної цивілізації.

Оскільки виникає питання про періодизацію розвитку держави і права у цьому регіоні (історії Західної Європи), згадуються різні підходи до його вирішення і обґрунтовується думка про доцільність використання традиційного поділу історії на стародавню, середню та нову, але з тим уточненням, що Західно-Європейську локальну цивілізацію точніше буде підрозділяти на такі етапи розвитку (цивілізації у часі): Грецька, Римська, Раннє Середньовіччя, Пізнє Середньовіччя, Новий час.

Під кутом зору проблематики дисертації являє інтерес аналіз процесів формування (трансформування) світогляду, культури, права у Ранньому Середньовіччі та у Новому часі.

Початок Раннього Середньовіччя датується рубежем V-VI ст., що пов'язується із загібеллю Західної Римської імперії та створенням на її місці варварських королівств, розпадом суспільства на відокремлені світи, регресом у галузі культури, падінням моральності тощо (Ле Гофф).

Характеризуються особливості формування нових держав у Західній Європі, піднесення доби Каролінгського відродження, а також наступний регрес та зміщення вектору історичного розвитку на Північ Європи.

На рубежі тисячоліть починається доба Пізнього (або Високого) Середньовіччя, початок якого пов'язують з формуванням "Нової Європи", злетом християнського світу. У цей час відбуваються суттєві зміни у економічних, соціальних, політичних, культурних та інших відносинах: завершується формування феодално-васальної системи, відбувається "аграрна революція", відродження та народження міст, зростає зовнішня економічна експансія. На цьому тлі відбувається відновлення інтелектуальних та моральних цінностей.

У XIV ст. починається загальна криза Західно-Європейської цивілізації. Але незабаром здійснюються Великі географічні

відкриття, починається Високе Відродження у Італії, а потім і на Півночі. У XV ст. закінчується майже столітній розкол західної церкви. У зв'язку з такими різноплановими процесами виникає проблема визначення кінця Пізнього Середньовіччя — початку Нового часу. Найчастіше початок останнього пов'язують саме з Великими географічними відкриттями, Високим Відродженням, Реформацією тощо. Але більш слушною здається спроба вглядіти у XIV-XV ст. не початок Ренесансу, а завершення Середньовіччя (Й.Хейзінга). У дисертації наводяться додаткові аргументи на користь такого підходу, пов'язані з викладеними вище положеннями про типовість завершених історичних цивілізаційних циклів. Згідно з ними цивілізаційний цикл має завершуватись етапом реакції на відродження. Грунтуючись на такому посиланні, автор приходять до висновку, що Пізнє Середньовіччя можна вважати завершеним лише після того, як настала реакція на Високе Відродження у вигляді Реформації та Контрреформації. Тоді кінцевою межею етапу слід вважати XV-XVI ст., а початок Нового Часу припадає на XVII ст., коли починається формування капіталізму, Нідерландська та Англійська революції, демографічна експансія у Європі, розвиток торгівлі та банківської системи, наукова революція, формування стилю барокко у мистецтві.

У дисертації підкреслюється, що періодизація історії Західної Європи не є самоціллю, а має важливе значення для визначення характеру відродження у ній римського приватного права. Цей процес, як здається, фактично складався з трьох самостійних, але взаємопов'язаних складових (рецепцій) відповідно до етапів розвитку Західно-Європейської цивілізації.

Перша з них припадає на Раннє Середньовіччя. Вона починається відразу після утворення варварських королівств на місці скореної Західної Римської Імперії, сягає свого піку під час

Каролінгського відродження і видихається наприкінці тисячоліття.

Друга — починається разом із злетом західного християнства, початком формування “Нової Європи”, триває до кінця Середньовіччя і сягає піку у певних своїх формах у XV-XVI ст., після чого йде на спад.

Третя рецепція Римського приватного права цілком пов’язана з Новим Часом, ґрунтуючись на підвалинах, закладених філософською революцією, сягаючи свого піку під час кодифікацій XIX ст. у Франції та Німеччині.

Для кожної з них характерне переважаання певних форм, того чи іншого світоглядного підґрунтя, певного результату. Для кожного з вказаних періодів характерні свої передумови та чинники. Причому, якщо головні чинники рецепції є тими самими: політичні, економічні, культурні та інші потреби суспільства, переваги римського приватного права над правом данної країни, спорідненість цивілізацій тощо, то передумови та результат — залежать від історичної епохи (особливостей хронологічної цивілізації).

Оскільки автор виходить з тези, що формування системи права залежить не лише від типу економічних відносин, але й світогляду, який панує в данному суспільстві, у наступних параграфах цієї глави характеристику рецепції римського права дано з врахуванням трансформації головних положень політичної та правової думки Західної Європи на різних етапах її розвитку.

Зазначивши суперечливий характер ставлення до античного спадку у Ранньому Середньовіччі, дисертант у § 2 на підставу аналізу тенденцій розвитку законодавства та правосвідомості того часу приходить до висновку, що тоді у Західній Європі мала місце своєрідна “проторецепція” римського приватного права, яка була досить непослідовною і фраг-

ментарною за характером, але створила певні підвалини для подальших спроб у цьому напрямку.

У наступному параграфі (3) зазначається, що вирішальну роль у формуванні світогляду Пізнього Середньовіччя відіграло допущення Західною церквою рецепції античної культури (цивілізації), що означало повернення до тих витоків, на яких свого часу формувалось й римське приватне право. Праці Томи Аквінського, Роджера Бекона, Данте Аліг'єрі обумовили методологічні засади рецепції римського приватного права у той період.

Відповідно до цих засад, рецепція римського приватного права спочатку відбувалась у формі вивчення та коментування першоджерел, складання до них глос тощо. Виникають школи глосаторів та постглосаторів, а трохи пізніше — історико-філологічна та систематична (догматична) школи, які у свою чергу, справили значний вплив на рецепцію римського права у середньовічній Німеччині, Нідерландах та інших країнах, де вона мала місце у формі прямого застосування давньоримських першоджерел судовими установами та державними органами. Це пояснюється тим, що за умов застосування на практиці таких першоджерел, саме тлумачення, усвідомлення термінів, понять, змісту норм позитивного права відіграє вирішальну роль. Отже стають у нагоді схоластичні, філологічні та систематичні (догматичні) розробки відповідних законодавчих актів.

Вади такого підходу відчувались вже у Середньовіччі, але подолано їх було лише у Новому Часі, коли завершилось формування гуманістичних світоглядних засад, підвалини яких було закладено ще італійськими гуманістами (Петраркою, Піко, Валла), котрі закликали відмовитись від казуїстичних суперечок про поняття та повернутись до аналізу розуміння права стародавніми філософами.

Одним з головних моментів у поглядах на суспільство у цей час було розуміння його як суми незалежних одне від одного індивідів. На цьому підґрунті виникли та набули розквіту нова політична наука (Маккіавелі), вчення про природну сутність права (Гроцій, Спіноза, Гоббс, Локк та ін.), ідеї Просвіти, гегелівська філософія права та інші течії, що мали істотний вплив на формування нових концепцій права, під впливом яких відбувалась рецепція римського приватного права на цьому етапі. Характерною для неї є відмова від догматичного підходу, прямих запозичень положень позитивного права, концентрація натомість уваги на вивченні, засвоєнні та втіленні у нових кодифікованих актах законодавчих ідей, духу та принципових засад римського приватного права.

Найбільш повно новий методологічний підхід проявився під час двох класичних кодифікацій приватного права у ХІХ ст. — створенні Кодексу Наполеону та Німецького цивільного уложення, коли було реалізовано сформульований Р. фон Ієрингом принцип рецепції Нового Часу: *“Durch das Römische Recht, über aber Römische Recht hinaus”*.

Життєздатність такої методології рецепції римського приватного права знайшла підтвердження і у процесі наступних кодифікацій, а також при формуванні нових систем права у ХХ ст.

Главу V присвячено вивченню впливу римського приватного права на цивільне право України, для чого піддано аналізу цивілізаційну орієнтованість України (§ 1), характер розвитку її системи права до 1917 р. (§ 2), кодифікації цивільного законодавства в УРСР (§ 3-4), трансформації радянської правової доктрини (§ 5), тенденції розвитку системи права України на сучасному етапі (§ 6).

Розгляд проблем цивілізаційної орієнтованості України пов'язаний з тим, що від цього, насамперед, залежить відповідь на питання про можливість рецепції римського приватного права в Україні, а також (за умови позитивної відповіді на перше питання) з'ясування її типу, характеру, тенденцій і перспектив.

Історичні пам'ятки свідчать про цивілізаційні контакти Київської Русі з Візантією ще у добу Раннього Середньовіччя (а ще раніше — Прарусі та Риму). Прийняття християнства у його православному варіанті означало не лише політичне й культурне зближення з Візантією, але й вибір майбутнього типу цивілізації — Візантійського. У зв'язку з цим піддано критиці тезу про “євразійство” України, яка останнім часом набула певного поширення. Зазначається, що прийняття Київською Руссю східно-європейського варіанту релігії не означає вибір “східної (азіатської)” орієнтації, оскільки азіатська цивілізація, як така, не існує внаслідок відсутності загальносхідного синкретизму. Запровадження православ'я означало вибір візантійської (тобто, модернізованої еліністичної) моделі культури. Тому перед Україною, як колись перед Київською Руссю, стоїть проблема вибору “Греція (Візантія) — Рим”, а не “Схід (Азія) — Захід (Європа)”. У дисертації зазначається, що у XII-XVI ст.ст. виникла ситуація, за якої Україна могла відійти від східно-європейської та наблизитися до Західно-Європейської цивілізації, однак внаслідок дії низки геополітичних та соціальних чинників вона не мала розвитку. Після приєднання України до Росії західна орієнтація її зменшилась і Малоросію, як складову частину Росії, нерідко розглядали як таку, що значною мірою належить Сходу. Після здобуття незалежності Україна докладала чимало зусиль для інтеграції у європейську спільноту.

Вибір візантійського типу культури обумовлює і можли-

вий тип рецепції римського права, яка за наявності відповідних умов могла відбуватись в Україні за візантійською методикою і на підґрунті візантійського (римсько-візантійського) права.

Як зазначалось, для візантійського типу рецепції римського права характерним є відсутність адекватної методологічної бази; попередніх глибоких наукових розвідок у цій галузі; проведення її за ініціативою “зверху”, незалежно від потреб у цьому широких верств суспільства; обмеженість форм рецепції тощо. Загалом такі якості властиві і впливу римського права на пам’ятки права України X-XIX ст.ст.

Аналізуючи умови їхнього створення, структуру та зміст у наступному параграфі, автор звертає увагу на наявність елементів впливу римського права (у його візантійській інтерпретації) вже у “Руській Правді”, особливо у регулюванні спадкування та деяких стосунків відносно речей.

Значно більшим є такий вплив на Статути Великого Князівства Литовського, котрі замінили “Руську Правду”, особливо другий та третій статуту. Рецепція тут відбувається у формі запозичення низки ідей і правових рішень, але без відповідного теоретичного забезпечення (що взагалі характерно для візантійського типу рецепції).

Вплив ідей римського приватного права помітний у збірці “Права, за якими судиться малоросійський народ” (де він має, головним чином, опосередкований характер — через згадані Статути та інші законодавчі акти, Магдебурзьке право, німецьке та польське законодавство і т.п.). Вказана збірка, яка фактично була першим Кодексом українського права, чинності не набрала, однак справила значний вплив на “Зібрання малоросійських прав”, де відлуння ідей римського приватного права було ще помітнішим (втім і “Зібранню” не судилося стати чинним законодавчим актом внаслідок дальшого обмеження автономії України).

Спроба оцінки загальної тенденції розвитку права України у X-XIX ст.ст. приводить, на думку автора, до висновку про досить стійкий вплив на нього римського приватного права, який знайшов відображення у частковій похідній рецепції у формі запозичення законодавчих рішень з візантійських та інших джерел. Рецепція ця характеризується як часткова, бо було прийнято не усі, а частину ідей та рішень. Вона — похідна (опосередкована), бо прийняття положень римського приватного права відбувається, як правило, не безпосередньо з першоджерел, а через інші системи права, де ці джерела вже інтерпретовано відповідно до місцевих потреб.

§ 3 цієї глави присвячено визначенню методології та характеру правотворення у галузі цивільних відносин в УРСР, встановленню наявності чи відсутності впливу римського приватного права на радянські цивільні кодекси 1922 і 1963 р.р.

Аналіз перебігу створення та методологічної основи першого Цивільного кодексу УРСР дозволяє зробити висновок, що, незважаючи на низку перешкод, тут мала місце похідна (через використання в якості зразка Німецького цивільного уложення) рецепція римського приватного права. При цьому, однак, деякі засадничі положення (про суверенітет індивіда, свободу договорів та ін.) було піддано корективам, введено обмеження деяких прав приватних осіб, під що підводився певний ідеологічний базис. Такі корективи і обмеження ще дужче проявились у наступному Цивільному кодексі УРСР — 1963 року, що дозволяє говорити про стійкі тенденції розвитку радянського цивільного права у напрямку збільшення питомої ваги публічно-правових засад, зменшення сфери його регулювання із заповненням місця, що звільнялось, правом господарським. Вказані тенденції не торкнулись спадкування, де навпаки, мала місце рецепція ідей римського приватного права.

Ситуація почала змінюватись наприкінці восьмидесятих років, коли у зв'язку зі змінами у політичному та соціальному житті почався перегляд радянської правової доктрини.

Звернення до таких категорій як “загальнолюдські цінності”, “громадянське суспільство”, “правова держава”, “суверенітет особи”, “приватне право”, “ринкова економіка” тощо, відновлення відомого принципу “дозволено все, що не заборонено законом” і т.п. обумовлювали доцільність і можливість використання надбань попередніх цивілізацій, суспільства іншого типу, незалежно від їхньої класової сутності. У зв'язку з цим з'являються розвідки, присвячені проблемам формування правової держави, ствердження у суспільній свідомості ставлення до права, як до соціальної цінності, відновлюються класичні положення про розуміння права як явища цивілізації. Усе це, разом із зрушенням у концептуальному підході до визначення засад правового регулювання власності, характеру стосунків особи та держави, визнання свободи підприємницької діяльності, ідеї будівництва “загальноєвропейського дому”, вимагало змін методології не лише досліджень, але й формування правосвідомості, правотворчості на нових засадах. Поступово формується позиція, котру можна охарактеризувати, як “рух назад до механізмів прогресу”.

Фактично йдеться про спробу філософської (методологічної) розробки згадуваної вище ідеї про звернення до “загальнолюдських”, гуманістичних цінностей і, у кінцевому підсумку, про початок орієнтації на рецепцію надбань попередніх цивілізацій, у том числі, — на рецепцію римського приватного права.

На теренах бувшого СРСР така спроба мала місце при створенні проекту Основ цивільного законодавства, котрі, щоправда, так і не встигли набрати чинності.

В Україні відповідні тенденції стали помітними після здобуття нею незалежності. Вони сформувались на підґрунті ідей та наукових розвідок щодо сутності та перспектив побудови правової держави, самовизначенням місця України у Європейській спільноті, визначенні засад та змісту Конституції України. Реформи, які почались у державі, зробили нагальною потребу оновлення законодавства, насамперед, того, що визначає приватний статус особи. Це в свою чергу обумовило виникнення проблеми вибору типу правотворення, пошуку зразків для створюваних кодифікаційних актів, зокрема, Цивільного кодексу. У дисертації в зв'язку з цим підкреслюється необхідність враховувати не лише надбання сучасної європейської правової думки, але й здобуття римської юриспруденції, а також власний національний досвід правотворення. Висловлюється думка, що у процесі кодифікації цивільного законодавства на сучасному етапі може мати місце похідна рецепція римського приватного права із застосуванням одночасно елементів прямої його рецепції.

У заключній частині роботи, як результат дисертаційного дослідження, сформульовано висновки щодо сутності римського приватного права як складової частини відтворювання (відродження) вищих досягнень Античності на нових етапах розвитку людства, про типи та форми рецепції, можливість її на теренах України.

В умовах переоцінки цінностей, реформ, які відбуваються у суспільстві, відродження класичних гуманістичних, етичних та правових понять є не тільки можливим, але й необхідним, оскільки такий процес іманентно властивий сучасним тенденціям розвитку Європейської спільноти, членом якої бажає бути Україна. Тому рецепція римського приватного права є природним процесом, який поки що відбувається у латентній, похідній формі, але має всі підстави бути легалізованим та широко зап-

ровадженням у практику створення нової системи права України.

За темою дисертації опубліковано такі основні праці:

1. Харитонов Е.О. Рецепція римського частного права.- Одеса, АО БАХВА, 1996 (16,51 д.а.).

2. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права (історико-правові і теоретичні аспекти).- Одеса: Одес. ун-т, 1997 (10 д.а.).

3. Харитонов Є.О. Приватне право у Стародавньому Римі: Навч. посібник.-Одеса: АО БАХВА, 1996 (9,3 д.а.).

Рецензія: Музиченко П.П. Юридичний вісник.- 1997.- № 2.

4. Социально-политические, экономические и правовые проблемы сближения двух форм социалистической собственности.- В 2-х томах.- Т.2.- Кишинев: Штииница, 1979 (30 / 0,3 д.а.).

5. Социалистическое право и личность / Рук. авт. кол. Д.Анталфи, М.Ф.Орзих.- Киев, Одесса: Вища школа, 1984 (9,18 / 0,5 д.а.).

Рецензії: 1) Рад. право.- 1986.- № 1.- С.93-94.

2) Сов. государство и право.- 1985.- № 12.- С.128-130.

6. Червоный Ю.С., Харитонов Е.О., Бровченко Н.А. Правовое регулирование жилищных отношений в СССР.- Одесса: Одесск. ун-т, 1984. (7 / 3 д.а.).

7. Охорона праці жінок у сільському господарстві / В.І.Семчик, З.А.Павлович, В.О.Олійник та ін./.- Київ: Урожай, 1988. (6,18 / 1 д.а.).

8. Права и обязанности квартиросъемщика.- Одесса: Маяк, 1989 (6,2 д.а.).

Рецензія: Рад. право.- 1990.- № 3.- С.94.

9. Харитонов Є.О., Саниахметова Н.О. Правове забезпечення належної реалізації права на житло: навч. посібник.- Київ: НМК ВО, 1990.- (10,23 / 5 д.а.).

10. Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Правовое обеспечение надлежащей реализации права на жилище.- Киев: УМК ВО.- 1990 (10,23 / 5,5 д.а.).

Рецензії: 1) Ойгензіхт, Менглієв Ш.- Рад. право.- 1991.- № 5.- С.91;

2) Васильев А., Личман Л.- Рад. право.- № 5.- С.92-93.

11. Харитонов Є.О., Саниахметова Н.О. Житло: за принципом соціальної справедливості.- Київ: Знання, 1990. (2,52 / 1,3 д.а.).

12. Саниахметова Н.А., Харитонов Е.О. Жилищное законодательство (в вопросах и ответах).- М.: Юрид. лит., 1991. (12,90 / 6,4 д.а.).

13. Стрельцов Е.Л., Харитонов Е.О. Гражданское законодательство на Украине (текст лекций).- Пассау: ун-т, 1992. (4 / 2 д.а.)

14. Основы государства и права : учеб.пособие / под ред. А.С.Васильева, М.Ф.Орзиха, В.А.Михалева.- Одесса: Печатный Двор, 1992. (10,05 / 0,5 д.а.).

15. Основы государства и права: учеб.пособие / под ред А.С.Васильева, М.Ф.Орзиха, В.А.Михалева.- 2-е изд.- Одесса: Печатный двор, 1993. (12 / 1 д.а.).

16. Основы государства и права: учеб.пособие / под ред. А.С.Васильева, М.Ф.Орзиха, В.А.Михалева.- 3-е изд.- Одесса: Печатный Двор, 1994. (14 / 1 д.а.).

17. Основы государства и права: учеб.пособие / под ред. М.А.Баймуратова, А.С.Васильева, Е.В.Додина и др.- 4-е изд., доп. и перераб.- Одесса: Астропринт, 1997. (16,5 / 1 д.а.).

18. Харитонов Е. Відшкодування шкоди, заподіяної діями водія у стані крайньої необхідності // Рад. право.- 1976.- № 11.- С.75-78. (0,5д.а.).

19. Харитонов Е.О. К вопросу о правовой природе общей аварии // Проблемы правоуедення.- Вып.34.- Киев: Вища школа, 1976.- С. 72-78. (0,5 д.а.).

20. Категории объективного и субъективного риска в советском гражданском праве // Проблемы правоуедення.- Вып.40.- Киев: Вища школа, 1979.- С.63-70. (0,5 д.а.).

21. Харитонов Є. Право громадян на відшкодування збитків, заподіяних при виконанні обов'язку по охороні природи // Рад.право.- 1980.- № 6.-С.61-62, 65 (0,5 д.а.).

22. Харитонов Є. Питання відповідальності за проектом Основ житлового законодавства // Рад.право.- 1981.- № 4.- С.52-53. (0,4 д.а.).

23. Харитонов Є. Матеріальна відповідальність читачів бібліотек // Рад. Право.- 1982.- № 4.- С.57-60 (0,4 д.а.).

24. Харитонов Є. Відповідальність за використання жилих приміщень для одержання нетрудових доходів // Рад. Право.- 1986.- № 11.- С.51-58 (0,4 д.а.).

25. Харитонов Є. “Додержання закону” чи його обмеження? // Рад. Право.- 1990.- № 7.- С.56-57 (0,25 д.а.).

26. Харитонов Е. Об обмене жилых помещений и некоторых других проблемах жилищного законодательства // Рад. право.- 1989.- № 11.-С.75-79 0,4 д.а.).

27. Харитонов Е. Достаточно ли “хороших законов”? // Политическое образование.- 1989.- № 9.- С.4-5 (0,2 д.а.).

28. Харитонов Е. “Приватизация” государственного жилищного фонда и вопросы права собственности // Правовые проблемы права собственности: Межвуз. сборник.- Самара: Самарск. ун-т, 1992.- С.91-96 (0,5д.а.).

29. Харитонов Є. Юридичні гарантії особистих немайнових прав кандидатів у депутати // Юридичний вісник.- 1994.- № 2.- С.28-30 (0,4 д.а.).

30. Харитонов Є. До питання про визначення поняття юридичних гарантій // Актуальные проблемы государства и права.- Одесса: Одесск. ун-т.-Вып. 1.- 1994.- С.91-96 (0,4 д.а.).

31. Харитонов Є. Право громадян на компенсацію шкоди при виконанні конституційних обов'язків держави // Юридический вестник.- 1996.- № 1.-С.58-59 (0,15 д.а.).

32. Харитонов Є. Новий підручник зі стародавнього права (рецензія) // Юридический вестник.- 1996.- № 3.- С.91 (0,2 д.а.).

33. Харитонов Е. Категория обязательств в римском частном праве // Юридический вестник.- 1997.- № 1.- С.107-108 (0,5 д.а.).

34. Харитонов Е.О. Эволюция мер борьбы с преступлениями в Древнем Риме // Актуальные проблемы государства и права.- Вып.3.- Одесса, 1996.-С.139-146 (0,4)

35. Каракаш И., Харитонов Е. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности лицам, работающим в колхозе // Рад.право.- 1976.-№ 7.- С.46-49 (0,4 д.а.).

36. Гордиенко А., Харитонов Е. Возмещение расходов, осуществленных в интересах других лиц без поручения // Рад.право.- 1977.- № 2.- С. 66-68 (0,4 д.а.).

37. Харитонов Е., Каракаш И. Полномочия органов управления и представителей колхоза в гражданско-правовых отношениях // Рад. право.-1978.- № 9.- С.31-33 (0,4 д.а.).

38. Харитонов Е., Коноплина Л. Последствия заключения сделки не уполномоченным на то лицом или с превышением полномочий // Рад. право.-1978.- № 9.- № 9.- С.85-89 (0,5 д.а.).

39. Стависский П.Р., Харитонов Е.О. Обязательства из ведения дел без поручения и некоторые смежные обязательства в советском гражданском праве // Проблемы соц. законности.- Вып.4.- Харьков: Вища школа, 1979.-С.104-111 (0,5 д.а.).

40. Волкодаев Н., Васькин В., Харитонов Е., Хохлов В. Роль органов милиции в обеспечении надлежащего использования жилищного фонда // Информационный бюллетень УВД Куйбышевского облисполкома.- 1982.- № 4 (38).- С.175-185 (0,5 д.а. / 0,2 д.а.).

41. Васькин В., Харитонов Е. Гражданско-правовая ответственность за несохранность и ненадлежащее использование жилищного фонда // Сов.юстиция.- № 3.- С.14-15 (0,4 / 0,2 д.а.).

42. Харитонов Е.О., Бровченко Н. Забезпечення права трудівників села на житло // Рад.право.- 1982.- № 7.- С.39-41 (0,4 / 0,2 д.а.).

43. Харитонов Е.О., Бровченко Н.А. К вопросу о мерах защиты в жилищном законодательстве.- Одесса, 1983.- 23 с. (1,0 / 0,5 д.а.) / депонирована в ИНИОН АН СССР № 13524 от 4.7.83/.

44. Харитонов Е.Л., Васькин В.В. Возмещение вреда, понесенного при предотвращении вреда, грозящего объектам природы // Проблемы укрепления социалистической демократии, законности и правопорядка.- Куйбышев: Куйбышевский ун-т, 1984. (1 / 0,5 д.а.): Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР № 19249 от 11.01.1985.

45. Васькин В.В., Харитонов Е.О. Ответственность за нарушение конституционных норм предоставления гражданам жилья // Проблемы укрепления социалистической демократии, законности и правопорядка: Сб. научных трудов.- Куйбышев: Куйбышевский ун-т, 1984 (1 / 0,5 д.а.): Рукопись депонирована в ИНИОН АН СССР, № 12249 от 11.01.85.

46. Васькин В., Харитонов Е., Бровченко Н. Выселение вследствие невозможности совместного проживания.- Сов.юстиция.- 1984.- № 22 (0,3 / 0,1 д.а.).

47. Мучкаев В.Е., Харитонов Е.С. Хоздоговорные связи между ЖСК и заказчиком // Проблемы правового регулирования хозяйственных связей в условиях концентрации и специализации производства: Сб. научн.трудов.-Куйбышев: Кубышевский ун-т, 1985.- С.76-83 (0,6 / 0,3 д.а.).

48. Васькин В., Харитонов Е., Саниахметова Н. Права трудового коллектива при распределении жилых помещений // Сов.юстиция.- № 12.- С.4-5 (0,3 / 0,1 д.а.).

49. Васькин В.В., Харитонов Е.О. Дифференциация гражданской правосубъектности // Правовое положение несовершеннолетних: Сб.научн. трудов.- Краснодар: Кубанский ун-т, 1985.- С.12-15.- 1985.- С.12-15 (0,5 / 0,2 д.а.).

50. Бровченко Н.А., Васькин В.В., Харитонов Е.О. Проблемы уголовной ответственности за использование государственного жилья в корыстных целях // Меры предупреждения преступления: Межвуз.сб.научн.статей.-Барнаул: изд-во Алтайск. ун-та, 1985 (0,5 / 0,2 д.а.).

51. Харитонов Е., Саниахметова Н. Правовые последствия использования жилых помещений для получения нетрудовых доходов // Сов.юстиция.-1986.- № 17.- С.5-6 (0,4 / 0,2) д.а.).

52. Харитонов Е.О., Бровченко Н.А. Некоторые процессуальные особенности судебного рассмотрения дел о признании ордеа недействительным // Проблемы соц.законности.- Вып.17.- Харьков, 1986.- С.47-51 (0,5 / 0,3 д.а.).

53. Харитонов Е., Саниахметова Н., Вишняков А. Дисциплина труда и право на жилище // Соц.труд.- 1986.- № 3.- С.64-68 (0,5 / 0,2 д.а.).

54. Харитонов Е., Никифорова Л. Защита жилищных прав

граждан при опеке и попечительстве // Рад.право.- 1986.- № 5.- С.53-55 (0,4 / 0,2 д.а.).

55. Харитонов Е.О., Бровченко Н.А. Некоторые вопросы правового обеспечения надлежащего осуществления права на жилище // Проблемы правоведения.- Вып.47.- Киев: Киевск. ун-т, 1986.- С.71-76 (0,4 / 0,2 д.а.).

56. Харитонов Е., Саниахметова Н. Ответственность за нарушение порядка предоставления жилья // Рад.право.- 1987.- № 10.- С.56-59 (0,4 / 0,2 д.а.).

57. Харитонов Е., Саниахметова Н., Вишняков А. Нормы жилищного законодательства, направленные на укрепление трудовой дисциплины и сокращение текучести кадров // Рад.право.- 1987.- № 10.- С.56-59 (0,4 / 0,2 д.а.).

58. Харитонов Е., Саниахметова Н. Утворення МЖК: організаційно-правові питання // Рад.право.- 1989.- № 9.- С.33-36 (0,4 / 0,2 д.а.).

59. Саниахметова Н.А., Харитонов Е.О., Васькин В.В. Охрана прав потребителей жилья // Жилищное и коммунальное хозяйство.- 1989.- № 12 (0,3 / 0,1 д.а.).

60. Васькин В., Харитонов Е., Саниахметова Н. Объединение в защиту потребителей // Сов. юстиция.- 1989.- № 9.- С.31 (0,3 / 0,1 д.а.).

61. Саниахметова Н., Харитонов Е. Каким быть обществам потребителей? // Хозяйство и право.- 1989.- № 6 (0,4 / 0,2 д.а.).

62. Харитонов Е., Саниахметова Н. Если жилье строится хозспособом // Хозяйство и право.- 1989.- № 12.- С.80-86 (0,4 / 0,2 д.а.).

63. Харитонов Е., Саниахметова Н. Обеспечение стабильности кадров в АПК средствами жилищного законодательства // Правовые аспекты совершенствования хозяйственного ме-

ханизма в АПК: Сб. науч. трудов.-Тюмень: Тюменьск.ун-т, 1989 (0,5 / 0,3 д.а.).

64. Харитонов Е., Зиоменко Ю., Саниахметова Н. Жилищно-правовые средства обеспечения стабильности кадров в системе АПК // Проблемы соц.законности.- № 23.- Харьков: Вища школа, 1989.- С.41-47 (0,5 / 0,15 д.а.).

65. Харитонов Е., Саниахметова Н. Субсидіарне застосування норм цивільного законодавства до житлових правовідносин // Проблеми правознавства.- Київ: Київськ.ун-т.- № 51.- 1990.- С.59-65 (1 / 0,25 д.а.).

66. Личман Л., Харитонов Е. Питання, що виникають у судовій практиці у зв'язку з передачею членом ЖБК кооперативної квартири іншим особам // Рад.право.- 1990.- № 6. 39-42 (0,4 / 0,2 д.а.).

67. Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Правовые последствия использования жилых помещений в целях извлечения нетрудовых доходов // Проблемы соц.законности.- Вып.25.- Харьков: Вища школа.- 1991.-С.129-136 (0,5 / 0,2 д.а.).

68. Харитонов Е., Саниахметова Н. Особливості договору про трудову участь працівника у будівництві житла господарським способом // Право України.- 1992.- № 9.- С.9-11 (0,4 / 0,2 д.а.).

69. Харитонов Е., Шевченко О. Біржа як організаційно-правовий засіб подолання монополізму // Юридический вестник.- 1994.- № 3.- С.30-32 (0,4 / 0,2 д.а.).

Харитонов Е.О. Рецепция римского частного права (теоретические и историко-правовые аспекты)

Диссертация в форме рукописи на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 - теория и история государства и права; история политических и правовых учений; философия права; Одесский государственный университет им. И.И. Мечникова, Одесса, 1997.

В диссертации сформулирована концепция рецепции римского частного права как составной части общего процесса возрождения достижений предшествующих цивилизаций на новом витке развития человеческого общества.

Исследован генезис, система, характерные особенности и принципы римского частного права, которое рассматривается как элемент античной цивилизации. Определены понятие, типы, формы, виды, а также ареал его рецепции.

Дан анализ особенностей византийского и западноевропейского типов рецепции римского частного права, рассмотрены ее формы и виды на разных этапах развития данных цивилизаций.

С учетом особенностей цивилизационной ориентации Украины исследованы динамика становления ее системы права, начиная с X в. до настоящего времени, и сделан вывод, что в Украине имела место производная рецепция римского частного права. Отмечены тенденции формирования концепции системы права на современном этапе, а также перспективы дальнейшего развития законодательства, определяющего статус частных лиц и их взаимоотношения с обществом и государством.

Ключові слова: рецепція, цивілізація, відродження, світогляд, суверенітет особи, приватне право, правова держава, приватна власність, право України.

Kharitonov E.O. Roman private law reception (theoretical and historical-legal aspects).

A thesis is in the form of manuscript for a Doctor's degree on speciality 12.00.01 - theory and history of state and law; history of political and legal studies; philosophy of law; Odessa State University, Odessa, 1997.

The concept of Roman private law reception as the component of general process of previous civilizations' achievements rebirth on new human society development coil is formulated in the thesis.

Genesis, system, characteristic features and principles of Roman private law which is examined as element of ancient civilization are researched. The notion, types, forms, kinds, and also the area of its reception are defined.

The analysis of features of Byzantine and West European types of Roman private law reception is given. Its forms and kinds on different stages of development of given civilizations are examined.

With calculation of the features of civilized orientation of Ukraine the dynamics of its law system formation beginning from X century till present time are researched, and the conclusion is made about taking place of derivative Roman private law reception in Ukraine. The tendencies of formation of law system concept on modern stage, and also the perspectives of further legislation development defining the private persons status and their relations with society and state, are marked.

Key words: reception, civilization, rebirth, world outlook, sovereignty of personality, private law, legal state, private property, law of Ukraine.

Здано до набору 12.05.97. Підписано до друку 20.05.97.
Формат 60x80/16. Ум.др.арк. 2,1. Наклад 100 прим. Замов. №303

Віддруковано з готового оригінал-макету в АО БАХВА
270009, Україна, Одеса, вул.Черняхівського,6.

432898

AB 38.142